

BADIIY ASARDA ZAMONLARNING O'ZARO MUNOSABATLARI

G. Boltakulova¹

Annotatsiya:

Mazkur maqolada badiiy asarlarda zamonlarning o'zaro munosabati tasvirlangan. Shuningdek, badiiy asarning eng muhim kompozitsion komponenti bo'lgan badiiy vaqt kategoriyasi tadqiq etilgan. Badiiy matnda voqea vaqti, eng avvalo, fe'lining o'tmish, hozirgi va kelajak voqealari rejasini tuzishda ishtirok etuvchi zamon shakllari, shuningdek, bir vaqtda, ketma-ketlik va ustuvorlik ko'rsatkichlari bilan ifodalanishi isbotlangan.

Kalit so'zlar: vaqt kategoriyasi, badiiy matn, zamon shakllari, real vaqt, ob'ektiv vaqt, mifologik vaqt

doi: <https://doi.org/10.2024/rk941b94>

Vaqt tasviri badiiy adabiyotning ajralmas qismidir. Albatta, insonning vaqtni idrok etishi sub'ektivdir: u cho'zilishi, uchib ketishi, sekinlashishi yoki to'xtashi mumkin. Boshqa san'at turlari qatorida adabiyot vaqtni tasvirlashda ham keng imkoniyatlarni namoyish etadi. Bunda biz har qanday badiiy asarning eng muhim kompozitsion komponenti bo'lgan badiiy vaqt kategoriyasi bilan shug'ullanamiz. Badiiy vaqt matnning turli vaqt chiziqlarini ifodalovchi vaqt maydoni yordamida shakllanadi. Bu vaqt maydoniga ob'ektiv vaqtning chiziqlari, sezgi vaqtining chiziqlari, voqea vaqtining chiziqlari kiradi. Ob'ektiv vaqt - bu real, tashqi, qaytmas vaqt. Pertseptiv vaqt ob'ektiv vaqtni idrok etishga asoslanadi, u, qoida tariqasida, real vaqtga to'g'ri kelmaydi va inson psixikasini tashkil qiladi. Voqea vaqti asarning o'ziga xos hodisalarini tavsiflaydi. Har bir vaqt ma'lum lingvistik ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi. Bu satrlarning barchasi bir-biri bilan chambarchas bog'langan va badiiy matnda yonma-yon mavjud. Badiiy adabiyotda vaqt voqea-hodisalar aloqasi orqali idrok etiladi. Badiiy matndagi voqealar bir-biridan oldin yoki bir-biridan keyin bo'lishi, murakkab ketma-ketlikda joylashishi va shu orqali o'quvchiga vaqtni anglatishi mumkin. Adabiy vaqtning yana bir muhim xususiyati diskretlikdir, chunki adabiy matn butun vaqt oqimini emas, balki faqat muhim qismlarni bildiradi. Bu vaqtinchalik diskretlik syujetni dinamiklashtirishning kuchli vositasidir. Shuni ta'kidlash kerakki, vaqt chiziqlari tarixiy jihatdan o'zgaruvchan. Masalan, eng qadimiy asarlar mifologik vaqtni ifodalaydi, uning asosiy xususiyati "tsiklik reen Karnasyon" yoki "abadiy takrorlash" (Nietzsche, Friedrich. "Thus Spoke Zarathustra." Translated by Walter Kaufmann, Penguin Books, 1978.) g'oyasi, shuning uchun mifologik davr hozirgi, kelajak va o'tmishning timsolidir. O'rta asrlar madaniyatida vaqt abadiylikning aksi bo'lgan, u dunyoning yaratilishi bilan boshlangan va "ikkinchi kelishi" (Augustine, Saint. "City of God." Translated by

¹ Boltakulova Gulnoza Farruxovna, Samarqand davlat chet tillar instituti dotsenti

Henry Bettenson, Penguin Books, 2003) bilan tugagan. O'rta asrlarda kelajak, abadiylikka o'tishni kutish va insonning ruhiy hayoti sodir bo'ladigan hozirgi kun sifatida oldinga chiqdi. Olimlarning fikricha, o'rta asr adabiyoti borliqni abadiy tasvirlashga, vaqtning tabiiy oqimini yengishga intilgan. Uyg'onish davridan beri adabiyotda, shuningdek, madaniyat va fanda vaqtning evolyutsion nazariyasi rivojlanmoqda: vaqt har bir oniy vaziyatda amalga oshiriladi. Badiiy vaqtni tarixiy nuqtai nazardan ko'rib chiqish, uning rivojlanishi oldinga siljish bo'lib, keyingi bosqich oldingisini inkor etishini ko'rsatadi. Shuningdek, vaqtinchalik modellar adabiyotda jins, janr va yo'nalish xususiyatlarini hisobga olgan holda o'zgarishi mumkin. Shunday qilib, memuarlar o'tgan zamonning tez-tez ishlatilishi bilan ajralib turadi, aforizmlar va maksimlar hozirgi doimiy vaqtning mavjudligi bilan ajralib turadi.

Badiiy matnda vaqtinchalik vaqt odatda o'tmish va hozirgi, hozirgi va kelajak, o'tmish va kelajak o'qlarini solishtirish yoki qarama-qarshilik qilish, shuningdek, davomiylik - bir lahzalik, o'tkinchilik - davomiylik, davomiylik kabi jihatlarning qarama-qarshiligiga asoslanadi. takrorlanish - yakka, lahzalik - abadiylik, tsikliklik - qaytmaslik. Keling, O. Uayldning "Dorian Grey surati" asarining vaqtinchalik tashkil etilishini tahlil qilaylik. Berilgan badiiy matndagi ob'ektiv vaqt ko'rsatkichlari tabiiy vaqtning ma'lum bir davr - yil, oy, hafta va hokazolardagi tsiklikligini ko'rsatadi. Biz leksik vositalarni, masalan, temporal semantikaga ega otlarni, raqamlarni: turli sanalar, oy nomlari, haftaning kunlari, voqealar bilan band bo'lgan vaqt davrlarini ko'rsatadigan aniq yoki taxminiy soat ko'rsatkichlarini ko'rishimiz mumkin. Jumladan:

At half-past twelve next day Lord Henry Wotton strolled from Curzon Street over to the Albany to call on his uncle...

And when winter came upon it, he would still be standing where spring trembles on the verge of summer...

It was long past noon when he awoke

It was on the ninth of November, the eve of his own thirty-eighth birthday, as he often remembered afterwards

As the dawn was just breaking, he found himself close to Covent Garden (Oscar Wilde The Picture of Dorian Gray. - Ward Lock and Co. London, New York& Melbourne, 1891.)

Ob'ektiv vaqtning bilvosita ko'rsatkichlari harakatning davomiyligi, shaxsning vaqtning sub'ektiv hissi bilan bog'liq holati yoki vaqtning masofaga munosabati haqidagi taassurotni yaratishga xizmat qiluvchi lisoniy birliklar bo'lishi mumkin.

The painter considered for a few moments.

Days in summer are apt to linger.

It is a sad thing to think of, but there is no doubt that genius lasts longer than beauty.

His valet had crept several times on tiptoe into the room to see if he was stirring, and had wondered what made his young master sleep so late. (Oscar Wilde The Picture of Dorian Gray. - Ward Lock and Co. London, New York& Melbourne, 1891.)

Shuningdek, turli xil to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita ko'rsatkichlarning kombinatsiyasi ma'lum bir sahna uchun maxsus vaqtinchalik kontekstni yaratishi mumkin:

Once or twice every month during the winter, and on each Wednesday evening while the season lasted, he would throw open to the world his beautiful house...

A quarter of an hour afterwards, amidst an extraordinary turmoil of applause, Sibyl Vane stepped on to the stage.

That evening, at eight-thirty, exquisitely dressed and wearing a large button-hole of Parma violets, Dorian Gray was ushered into Lady Narborough's drawing-room by bowing servants. (Oscar Wilde *The Picture of Dorian Gray*. - Ward Lock and Co. London, New York & Melbourne, 1891.)

Badiiy matnda voqea vaqti, eng avvalo, fe'ning o'tmish, hozirgi va kelajak voqealari rejasini tuzishda ishtirok etuvchi zamon shakllari, shuningdek, bir vaqtda, ketma-ketlik va ustuvorlik ko'rsatkichlari bilan ifodalanishi mumkin. O'tgan sodda va o'tgan davomli shakllari ko'pincha rivoyatda qo'llaniladi. Badiiy matnlarda o'tgan tugallangan zamon shakllari ham keng namoyon bo'ladi. Badiiy asarlarda kelajakdagi oddiy va o'tmishdagi kelajak shakllari kamroq uchraydi. Yana shuni ta'kidlash kerakki, zamon yo'nalishi rivoyat shaxsiga bog'liq: voqea-hodisalarning birinchi shaxs yoki uchinchi shaxs tomonidan uzatilishi muallif qo'llagan til vositalarining xarakterini aniqlashi mumkin. Birinchi shaxsda aytilgan matn hikoya qiluvchining tajribasi va hissiy kechinmalarini ifodalaydi, shuning uchun uning ifodasi o'tgan, hozirgi va kelajak zamon shakllarida bo'lishi mumkin. Uchinchi shaxs bayonida hikoya qiluvchining hayotiy kechinmalariga e'tibor berilmaydi, shuning uchun ham voqealar o'tmishda sodir bo'lgandek tasvirlanadi, bu esa o'tgan zamon shakllarining qo'llanishini belgilaydi. Shuningdek, syujet (voqea) vaqti, muallif vaqti va o'quvchi vaqti kabi bir qancha vaqt tizimlarining o'zaro ta'siri vaqt ko'rsatkichlarini tanlashda o'z izini qoldiradi. Shunday qilib, personajlarning temporal tizimidagi hozirgi zamon shakllari muallif va o'quvchi vaqt tizimlarida o'tgan zamon shakllaridir. Bitta badiiy matn ichidagi bunday zamon ma'no qatlamlari bir-birini istisno etmaydi, balki bir-birini to'ldiradi, asarning zamon tuzilishini tartibga solishda katta rol o'ynaydi. Shunday qilib, badiiy zamon shakllari o'zgaruvchanlik va xilma-xillik bilan ajralib turadi. Badiiy vaqt muallifning g'oyalari, asarning janr o'ziga xosligi, shuningdek, ushbu asar yaratilgan adabiy oqim yoki yo'nalish bilan belgilanadi. Umuman olganda, badiiy matnlardagi vaqt ko'p qirrali tushuncha bo'lib, u xronologik tartib, hikoya tezligi, tarixiy kontekst va vaqtinchalik belgilar kabi turli elementlarni o'z ichiga oladi. Adabiyotda vaqt qanday boshqarilishini va ifodalanishini tushunish adabiy asarlarning mavzulari, xarakterlari va tuzilmalari haqida chuqur tushuncha beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

[1]. Арутюнова Н.Д. *Время: модели и метафоры // Логический анализ языка: Язык и время.* – М., 1997. – 352 с.

[2]. Бахтин М.М. *Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики.* – М. Худож. лит., 1975. – с. 234-407.

[3]. Boymirzayeva S.U. *Matn mazmunida temporallik semantikasi.* – T.: O'zME, 2009. 192 b.